

CYSTERSKIE STALLE W KORONOWIE. ICH BUDOWA I FUNKCJE UŻYTKOWE

1

Pomimo niezaprzeczalnych wartości historycznych i artystycznych stalle zakonne w kościele pocysterskim w Koronowie nie doczekały się do tej pory odrębnego opracowania. Ich powstanie, podobnie jak pozostałych elementów barokowego wyposażenia wiąże się z odbudową kościoła po zniszczeniach wojen szwedzkich (1655–1660) i pracami prowadzonymi po wojnie północnej (1700–1721). *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce* datuje stalle, tak jak ołtarz główny i ambonę na koniec XVII w.¹ Jednakże zarówno prace konserwatorskie prowadzone w kościele w ostatnich latach², jak i najnowsze badania nad

* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ KZSzwP t. 11: *Dawne województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 3: *Bydgoszcz i okolice*, opr. T. Chrzanowski, M. Kornecki oraz R. i T. Juraszowie, Warszawa 1977 s. 49–51; [Stalle w kościele pocysterskim w Koronowie], *Białe karty.... Ze zbiorów Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Bydgoszczy*, opr. B. Derkowska – Kostkowska, Bydgoszcz 1993.

² *Dokumentacja konserwatorska. Ołtarz główny pw. Wniebowzięcia N.M. Panny w kościele parafialnym w Koronowie, woj. bydgoskie*, opr. M. Rochowicz, mps, Gdańsk 1988. Ze zbiorów WOSOZwT sygn. K/13; H. Belczyk, J. Chmara, A. Olszewska – Piech, *Dokumentacja konserwatorska ołtarzy bocznych kościoła pocysterskiego pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej M. P. w Koronowie*, mps, Bydgoszcz 1993. Ze zbiorów WOSOZwT sygn. K/20; *Dokumentacja konserwatorska obudowy snycerskiej filarów wraz z obrazami w kościele pw. WNMP w Kononowie*, opr. H. Belczyk, A. Olszewska – Piech, mps, Bydgoszcz 1997. Ze zbiorów WOSOZwT sygn. K/23.

dziejami konwentu koronowskiego prowadzone przez Emanuela Okonia i Piotra Olińskiego³ odsłaniają nieznane do tej pory fakty i ukazują w nowym świetle historię barokowego wyposażenia. Autorem struktury ołtarza okazał się mnich koronowski, niejaki Chylicki, który na bazie jednej z kolumn pozostawił datę ANNO DOMINI — 1736 / DJE 4 OCTObER⁴. Widniejące na korpusie ambony herby Trach i Rawicz pozwalają sądzić, że także i ona powstała w czasach opata Jana Samuela Gnińskiego, który kierował konwentem w latach 1706–1738. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że wykonano ją w ramach prac zainicjowanych przez tego opata po zniszczeniach z okresu wojny północnej⁵.

2

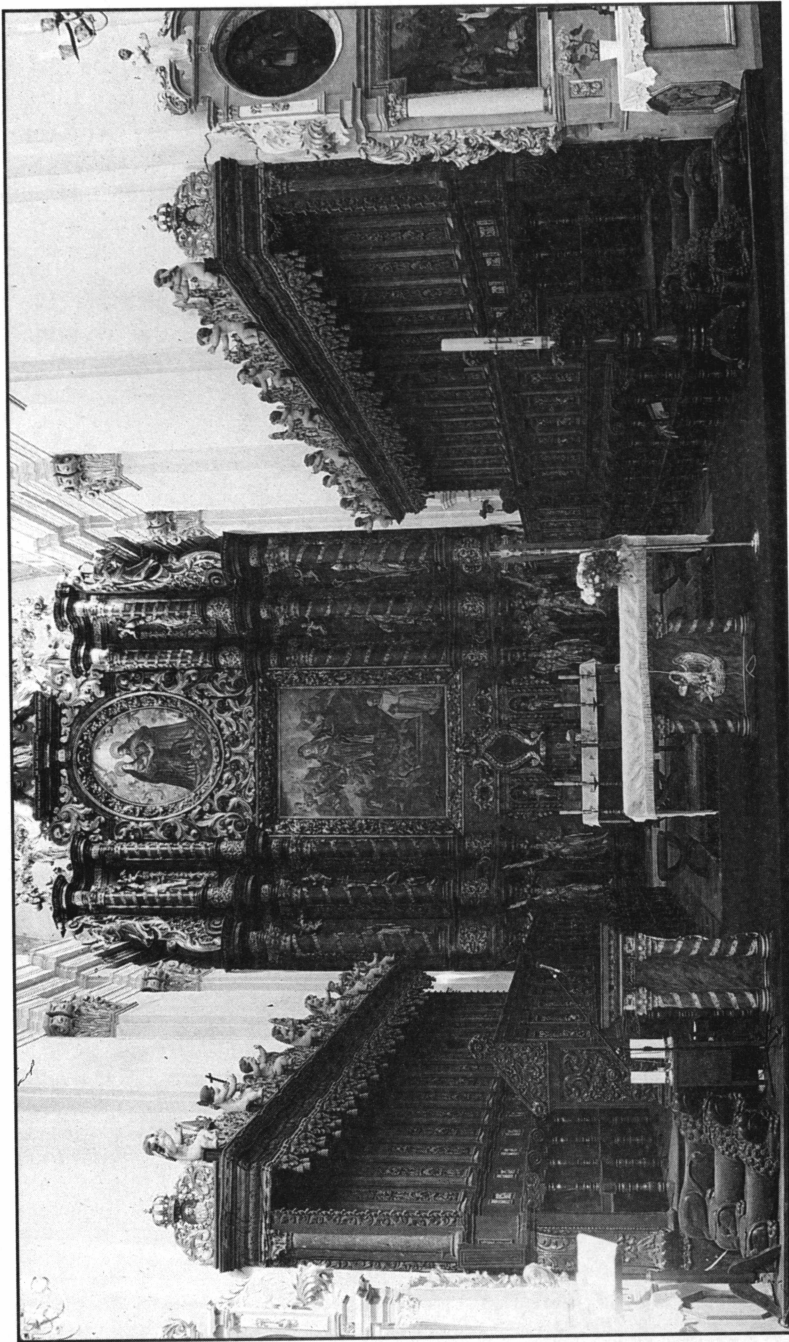
W świetle wspomnianych badań jednym z najstarszych elementów barokowego wyposażenia kościoła pocysterskiego w Koronowie pozostaje zespół monumentalnych stall zakonnych, na który składa się para stall dwurzędowych, piętnastosiędziskowych umieszczonych obecnie po obu stronach prezbiterium (il. 1) oraz para stall jednorzędowych, dwusiędziskowych (il. 4), które znajdują się przy filarach narożnych transeptu i nawy środkowej, gdzie łączą się pod kątem prostym ze snycerskimi obudowami filarów. Obudowy te stanowią równocześnie obramienie dla obrazów olejnych — po stronie północnej nawy głównej umieszczony jest obecnie obraz olejny przedstawiający św. Bernarda (il. 4), a po stronie południowej widnieje przedstawienie św. Benedykta spisującego regułę zakonną.

Oba segmenty stali dwurzędowych, piętnastosiędziskowych znajdujących się w prezbiterium wzniesione są na rzucie wydłużonego prostokąta. Tylny rząd siedzisk posadowiony jest na wysokim podest-

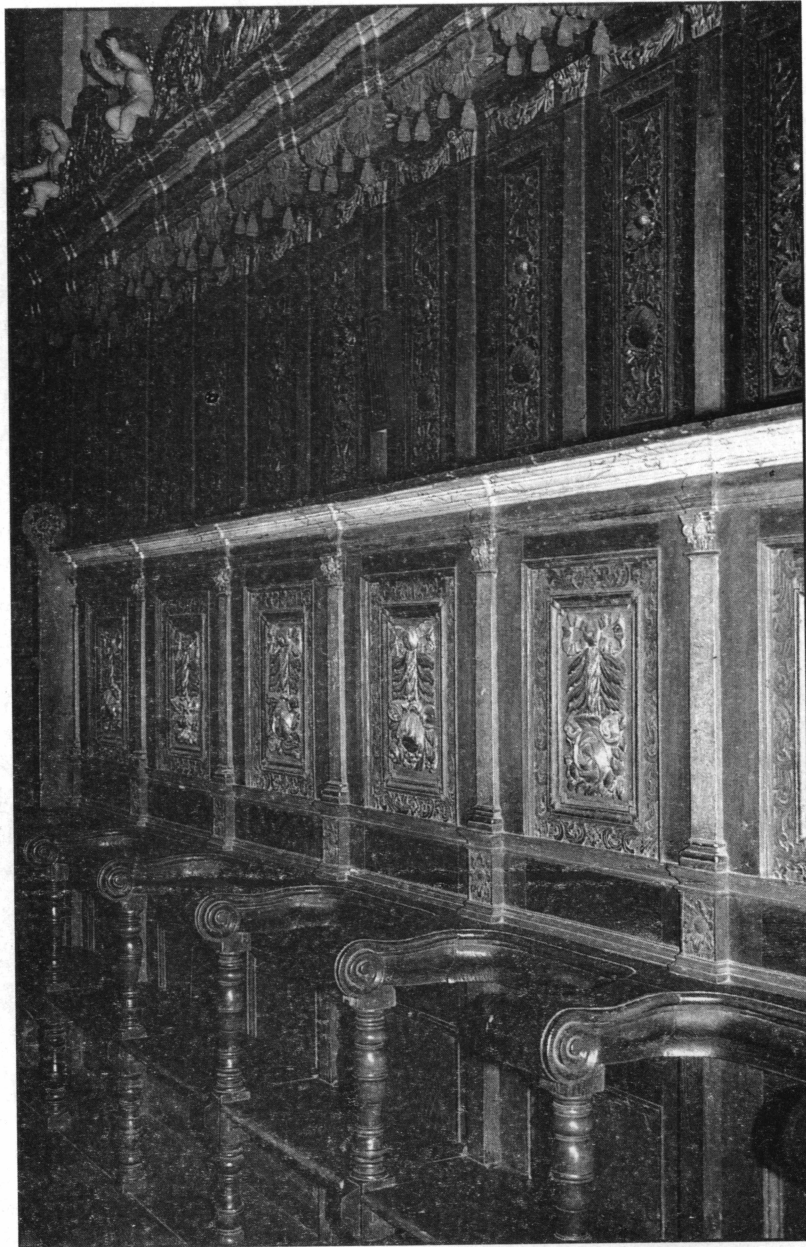
³ E. Okoń, P. Oliński, *Byszewo — Koronowo*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 2 s. 42–63; E. Okoń, *Zabudowa klasztoru cysterskiego w Koronowie w XVIII stuleciu*, w: *Conservatio est aeterna creatio*, red. J. Krawczyk, Toruń 1999 s. 241–242.

⁴ *Dokumentacja konserwatorska. Ołtarz główny*, s. 2 i 5–6, fot. 10; G. Myk, *Przewodnik po kościele pocysterskim w Koronowie*, Koronowo 1998 s. 15.

⁵ W księgach parafialnych pobliskiego Wtelnia wzmiankuje się, że koronowska ambona i ołtarz powstały staraniem wieloletniego przeora Ludwika Osowskiego. E. Okoń, *Zabudowa klasztoru cysterskiego w Koronowie*, s. 241–242.

1. Koronowo, kościół pod wezw. Wniebowzięcia NMP, widok na prezbiterium.

2. Koronowo, kościół pod wezw. Wniebowzięcia NMP, stalle w prezbiterium, fragment po stronie południowej.

cie, na który prowadzą cztery stopnie (od strony wschodniej) oraz trzy stopnie od strony zachodniej i frontu. W przedniej części podestu umieszczono dwa korpusy przedpiersi z pulpitemi, których ścianki frontowe pełnią zarazem funkcję wysokich zaplecek dla pierwszego rzędu siedzisk usytuowanego poniżej, na niewysokim podeście obudowanym obecnie deskową podłogą. W architektonicznej kompozycji stall, ponad pierwszym rzędem siedzisk i oparcie podpartych tralkami wydzielono strefę wysokich zaplecek, ponad którą wznosi się rozbudowana strefa wysokich zaplecek drugiego rzędu zwieńczonych baldachimem (il. 2). Kompozycja wysokich zaplecek w obu rzędach stall została podporządkowana podziałom architektonicznym: wydzielono część cokołową, strefą pilastrów ujmujących płyciny w dekoracyjnych obramieniach oraz strefę belkowania. Gzyms wieńczący wysokich zaplecek tylnego rzędu został częściowo przesłonięty wydatnym baldachimem z lambrekinem i ażurową ścianką wieńczącą. Zarówno w przypadku pierwszego jak i drugiego rzędu stall artykulacja pionowa pokrywa się z podziałami funkcjonalnymi części siedziskowej (schemat kompozycyjny jednomodułowy) ⁶.

W bogatej dekoracji snycerskiej stall dwurzędowych dominują motywy roślinne (m.in. kwiaty słonecznika, liście akantu) oraz motywy wstęgowe (il. 3). Ponadto w zwieńczeniu baldachimu pojawiają się rzeźbione putta ⁷, płaskorzeźbione, polichromowane medaliony z przedstawieniem Chrystusa, Maryi ⁸, papieży a także emblematy władzy kościelnej i świeckiej. Większość elementów składających się na dekorację stall została pokryta polichromią w jasnych kolorach, niek-

⁶ Na temat schematów kompozycyjnych w projektowaniu wysokich zaplecek zob. J. K r a w c z y k, *Zasady projektowania i budowy stalli w traktacie André-Jacquesa Roubo z 1770 r.*, w: *Conservatio est aeterna creatio*, red. J. K r a w c z y k, Toruń 1999 s. 376,377,390,391.

⁷ Spośród 10 putt tylko jedno trzyma w wyciągniętych rękach krzyż. Na zdjęciu z lat pięćdziesiątych widać, że w dłoniach innego putta znajdował się okrągły przedmiot, być może wieniec lub instrument.

⁸ Medalion z przedstawieniem Chrystusa znajduje się w stallach północnych ponad ścianką baldachimu od strony nawy. W tym samym miejscu stall południowych umieszczono medalion z popiersiem Maryi. Niestety nie zachowały się medaliony zdobiące stalle od strony ołtarza. Na podstawie zdjęć z okresu międzywojennego wiemy, że w stallach południowych znajdował się tam monogram Maryi; można przypuszczać, że w analogicznym medalionie stall północnych widniał monogram Chrystusa.

3. Koronowo, kościół pod wezw. Wniebowzięcia NMP, stalle w prezbiterium, fragment wysokich zaplecków przedniego rzędu.

tóre motywy połączano i posrebrzano, bądź też pozostawiono w kolorze drewna.

W zdobnictwie stall koronowskich wyjątkowe miejsce przyznano technice intarsji. Posłużono się nią tylko przy wykonaniu łańcuchów inskrypcji na bocznych ściankach wysokich podestów, ponad rzeźbionymi stopniami w kształcie leżących lwów⁹. Każda z osób wchodzących na podest wejściami bocznymi przechodziła więc ponad jedną z następujących intarsjowanych inskrypcji:

DORMITANS VIGILO [strona wschodnia stall północnych],

CAI • CATUS • NON • LASSESCO [strona wschodnia stall południowych],

AEMULIS • SUPERIOR [strona zachodnia stall północnych],

VINCO • DUM • SUCCUMBO [strona zachodnia stall południowych]¹⁰.

Nie można wykluczyć, że również w wejściach od frontu ponad rzeźbionymi lwami widniały intarsjowane inskrypcje. Niestety w tych miejscach pierwotne dębowe ścianki podestów zostały zastąpione deskami sosnowymi.

⁹ W kościele koronowskim stopień w kształcie leżącego lwa znajduje się także przy schodach prowadzących na ambonę. Być może jest to pozostałość po zdemontowanym chórze zakonnym. Nie można jednak wykluczyć, że wszystkie rzeźbione lwy w koronowskim kościele zostały wykonane dopiero w początkach osiemnastego stulecia przy okazji prac nad amboną. Motyw zoomorficznych stopni pojawia się także w stallach kościoła franciszkanów pw. św. Antoniego w Poznaniu, wykonanych na początku XVIII w. przez Antoniego Swacha. Tam stopnie na górny podest mają formę rzeźbionych smoków. Takie rozwiązania nawiązują niewątpliwie do Psalmu 90 [91] *O Bożej opiece: Będziesz stapał po węzłach i zmiłach / a lwa i smoka podepczesz. W pierwszym liście św. Piotra lew występuje jako symbol mocy ciemności: Bądźcie trzeźwi! Czuwajcie! Przeciwnik wasz, diabeł, jak lew ryczący krąży szukając kogo pożreć* (1 P 5, 8).

¹⁰ Niektóre z wykonanych w technice intarsji inskrypcji nawiązują do listów św. Pawła. Zdanie: *Zbudź się, o śpiący, / i powstań z martwych, / a zajaśnieje ci Chrystus* (Ef. 5, 14), które ma odpowiednik w inskrypcji DORMITANS VIGILO wiąże się ponadto z motywem lwów w symbolice sztuki chrześcijańskiej. Powołując się na średniowieczne dzieło *Psychiologus* Manfred Lurker pisze: *Przed wszystkim należy zwrócić uwagę na to, że lew, nawet gdy śpi, czuwa (...). następnie należy pamiętać, że małe, które lwica wydaje na świat, są martwe. Dopiero ojciec ożywia je swoim oddechem trzeciego dnia, co kojarzy się ze zmartwychwstaniem Jezusa Chrystusa dnia trzeciego*. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań 1989 s. 112.

3

Bardziej dekoracyjną formę ma para stall dwusiedzeniowych ustawionych w transepcie (il. 2). Wykonano je na rzucie prostokąta. Na niskim podeście jest ustawiony przylegający do filaru korpus siedziskowy z wysokim zapleczkiem oraz przedpiersie z pulpitem. W kompozycji stall przedpiersie oraz zaplecki z wydatnymi wolutowymi konsolami stanowią podstawę dla architektonicznej nastawy, w której wydzielono wysoką strefę cokołową, strefę trzech spiralnie skręconych kolumn, pomiędzy którymi umieszczono muszlowe nisze z przedstawieniami niezidentyfikowanych świętych zakonników oraz strefę rozbudowanego belkowania. W obu stallach na osi zwieńczenia figura niezidentyfikowanego świętego flankowana pełnoplastycznymi przedstawieniami aniołów opartych o przerwane naczółki. Artykulacja pionowa, która określona została półkolumnkami korynckimi w ściance przedpiersi oraz wysuniętymi przed lico cokołami, kolumnami i zagierowaniami gzymsów w strefie wysokich zapleczków pokrywa się z podziałami funkcjonalnymi stall, wyznaczonymi w strefie zaplecka przez trzy wolutowe konsole.

W porównaniu ze stallami piętnastosiedziskowymi dekoracja tej pary stall jest bardziej zróżnicowana. Wyraźnie zaznacza się podział na część dolną (przedpiersie, zaplecki, konsole), która zdominowana jest przez niepolichromowaną dekorację płaskorzeźbioną o motywach roślinnych i wstęgowych oraz architektoniczną część górną z polichromowanymi i połączanymi elementami dekoracyjnymi.

4

Historia powstania stall w kościele konwentualnym w Koronowie nie jest jeszcze do końca poznana. Opinia o ich siedemnastowiecznym rodowodzie potwierdziła się niedawno w trakcie prac konserwatorskich przy snycerskiej obudowie filaru przylegającej obecnie do stall dwusiedziskowych. Na obrazie z przedstawieniem św. Benedykta odsłonięto wówczas sygnaturę *Georgius Baranowski pinxit* [Anno Domini] 1696¹¹. Również malowane płyciny z przedstawieniami her-

4. Koronowo, kościół pod wezw. Wniebowzięcia NMP, dwusiedziskowa stalla przeorska w północnym skrzydle transepu oraz snycerska obudowa filara z obrazem przedstawiającym św. Bernarda.

¹¹ *Dokumentacja konserwatorska obudowy snycerskiej filarów*, s. 5–6; Innym dziełem Jerzego Baranowskiego w kościele koronowskim jest obraz retabulowy z przedstawieniem św. Rodziny, na którego odwrocie oprócz sygnatury autora widnieje również data 1688 oraz informacja o jego odnowieniu w roku 1745. H. B e l c z y k,

bu Trach, które znajdują się na ściankach bocznych dolnej części stall dwusiedziskowych wskazują, że ich powstanie należy wiązać z opatem Ignacym Bernardem Gnińskim, który rozpoczął prace nad barokowym wyposażeniem świątyni w końcu siedemnastego wieku¹². W przypadku stall piętnastosiędziskowych z końca XVII w. wydają się też pochodzić oba rzędy do wysokości gzymsu wieńczącego. Natomiast ich baldachim zwieńczony ażurową dekoracją regencyjną pochodzi z drugiej ćwierci XVIII w.¹³ Wiele wskazuje na to, że osiemnastowieczna jest także architektoniczna nastawa stall dwusiedziskowych. Z materiału ikonograficznego wynika, że na niezachowanych tarczach, które podtrzymywały anioły umieszczone w zwieńczeniach nastawy, obok herbu Trach widniał także herb Rawicz, co (jak wykazał E. Okoń w przypadku ambony) wskazywałoby na kolejnego opata koronowskiego z rodu Gnińskich — Jana Samuela (1706–1738)¹⁴. Tak więc na obecnym etapie badań wydaje się, że we wszystkich segmentach stall występują osiemnastowieczne nawarstwienia¹⁵.

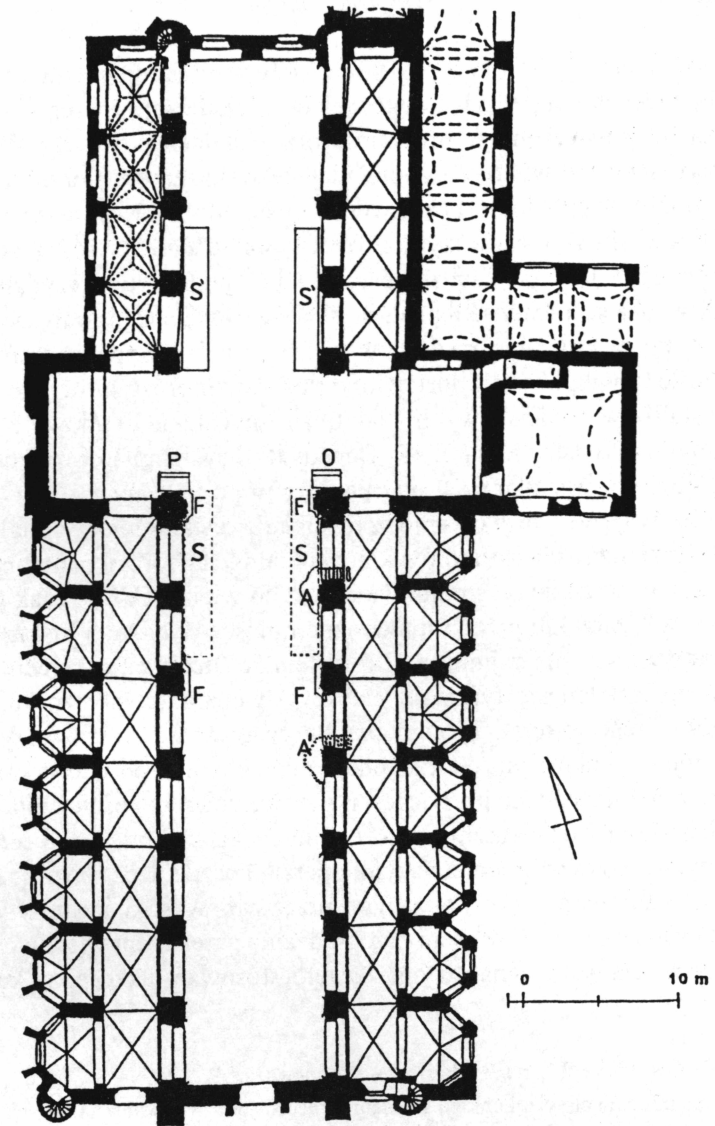
J. Chmara, A. Olszewska-Piech, *Dokumentacja konserwatorska ołtarzy bocznych*, s. 5–7; E. Okoń, *Zabudowa klasztoru cysterskiego w Koronowie*, s. 243, 244.

¹² Z lewej strony dwudzielnej tarczy herbowej, w polu czerwonym widnieje „konik morski” w złotej koronie, natomiast prawą stronę tarczy wypełniają białe pasy na czarnym polu. Przedstawiona w klejnocie korona z pięcioma kwiatonami była pierwotnie poślaczana. Tarcza herbowa została okolona ornamentem wstęgowo-cęgowym. Za tarczą przedstawiono infulę skrzyżowaną z bastorałem, a powyżej czerwony kapelusz kardynalski z chwostami ujmującymi tarczę — te same motywy pojawiają się również w osiemnastowiecznych zwieńczeniach stall piętnastosiędziskowych.

¹³ KZSzWP, t. 11 z. 3, s. 51; Podobne zmiany w wieku XVIII wprowadzono w manierystycznych stallach w Lubawie. Por. J. Krawczyk, *Ein manieristische Chorgestühl, Seweryn Dyllof, Chmielewski, 1613. Sankt Johannes der Täufer — Kirche in Lubawa. Historisch-Konservatorische Dokumentation*, Toruń 1998 s. 13, 16. Baldachimy w dawnych stallach były przerabiane nie tylko ze względów estetycznych. Ich praktyczna funkcja — ochrona przed warunkami atmosferycznymi, z czasem traciła na znaczeniu. Jak podaje W. Loose wydatne baldachimy były niekiedy usuwane, by ułatwić dostęp światła do części siedziskowej stall. W. Loose, *Die Chorgestühle des Mittelalters*, Heidelberg 1931 s. 28–30.

¹⁴ Por. E. Okoń, *Zabudowa klasztoru cysterskiego w Koronowie*, s. 242; Na zdjęciach z lat pięćdziesiątych widoczne są anioły trzymające tarcze herbowe wsparte na naczółkach. Wspomniane tarcze widzieli jeszcze w połowie lat siedemdziesiątych autorzy Katalogu Zabytków, którzy zidentyfikowali je jako herby Trach i Rawicz. KZSzWP t. 11 z. 3 s. 51.

¹⁵ Na daleko idącą ingerencję w pierwotne rozwiązania funkcjonalne stall dwusiedziskowych wskazują także nietypowe siedziska (ławy) oraz umieszczone za nimi niewygodne, bardzo niskie oparcia w formie profilowanego gzymsu.

5. Koronowo, kościół pod wezw. Wniebowzięcia NMP, rzut kościoła z zaznaczeniem pierwotnego układu chóru zakonnego. Stalle dwurzędowe, piętnastosiędziskowe: S – lokalizacja pierwotna, S' – lokalizacja obecna. Stalle opackie: O – lokalizacja pierwotna. Stalle przeorskie: P – lokalizacja pierwotna. Snycerskie obudowy filarów: F – lokalizacja pierwotna, F' – lokalizacja obecna. Ambona: A – lokalizacja pierwotna, A' – lokalizacja obecna.

Obok datacji stall koronowskich, istotnym zagadnieniem jest również kwestia ich początkowego układu i lokalizacji, a szerzej — roli jaką im powierzono w programie przekształcenia wnętrza kościoła gotyckiego we wnętrze odpowiadające wskazaniom potrydenckim. W opracowaniu historii konwentu cystersów w Koronowie Okoń i Oliński słusznie zauważyli, że obecny układ stall jest różny od pierwotnego¹⁶. Jak widać na zdjęciach z lat dwudziestych i trzydziestych XX w. oba segmenty stall piętnastosiedziskowych znajdowały się wówczas nie w prezbiterium lecz w pierwszym i drugim po transepcie przeszłe nawy głównej, dostawione pod kątem prostym bezpośrednio do stali dwusiedziskowych. Natomiast snycerskie obudowy z malowanymi przedstawieniami św. Benedykta i św. Bernarda znajdowały się dopiero za stallami, w przeszle drugim po transepcie¹⁷.

Tak więc w tym wcześniejszym układzie stalle tworzyły tak charakterystyczny dla kościołów konwentalnych chór zakonny obowiązujący w zasadzie od średniowiecza aż do wieku XVIII¹⁸. Jak wykazano w literaturze przedmiotu ważne miejsce w bogatej historii tego typu wyposażenia zajmują stalle cysterskie. Już w epoce średniowiecza wykształcił się typ stali chórowych charakterystyczny dla kościołów tego zakonu. Typ ten charakteryzował się przede wszystkim układem zamkniętym od zachodu i oddzieleniem od chóru konwersów znajdującego się już w części przeznaczonej w kościele dla świeckich oraz rozdzieleniem poszczególnych siedzisk nie tylko ściankami wewnętrznymi podpierającymi oparcia boczne, lecz również ściankami działowymi przechodzącymi przez całą wysokość strefy wysokich zapleceków¹⁹. Z czasem przegradzanie przestrzeni w stallach wysokimi ściankami działowymi zaczęto stosować także poza kościo-

¹⁶ E. Okoń, P. Oliński, *Byszewo–Koronowo*, s. 59.

¹⁷ Panu Emanuelowi Okoniowi składam serdeczne podziękowania za udostępnienie zdjęć archiwalnych ilustrujących stan zachowania stali w okresie międzywojennym i latach pięćdziesiątych.

¹⁸ R. Busch, *Deutsches Chorgestühl in Sechs Jahrhunderten*, Hildesheim–Leipzig 1926 s. 10, 13, 18, 23; tabl. 47, 59, 70, 72.

¹⁹ Ze względu na owe wysokie ścianki działowe dodatkowo rozdzielające moduły siedziskowe stall cysterskich niektórzy badacze wyróżniają stalle w typie celi. F. Neugass, *Mittelalterliches Chorgestühler in Deutschland*, Strassburg 1927 s. 51, 72–73, 83; W. Looze, *Die Chorgestühle*, s. 10, 135.

łami cysterskimi, a same ścianki zdobione ażurowymi prześwitami i głębokimi wykrojami pełniły już raczej funkcje dekoracyjne²⁰.

Z charakterystycznych cech średniowiecznego typu cysterskich chórow zakonnych do czasów nowożytnych przetrwał ich zamknięty układ²¹. Tak m.in. ustawiono barokowe stalle w kościołach konwentalnym w Lubiążu (1686–1696) oraz w Henrykowie (prace decydujące o ostatecznym kształcie chóru przeprowadzono w latach 1681–1702), gdzie od części dla świeckich chór zakonny jest dodatkowo oddzielony dekoracyjną kratą²². Ten rodzaj ukształtowania chóru został przez K. J. Heyera uznany za charakterystyczny dla barokowych stali cysterskich na Śląsku²³. W Lubiążu i w Henrykowie dwa segmenty stali wielosiedziskowych na planie wydłużonego prostokąta ustawiono w przeszłach przytranseptowych nawy głównej. Od strony zachodniej stalle te zakończone są skierowanymi ku sobie ramionami, połączonymi wspomnianą kratą. Od strony ołtarza natomiast chór zakonny otwierał się ramionami usytuowanymi już w transepcie. Jedno z nich tworzyły stalle przeorskie (od strony północnej), a drugie (od strony południowej) — stalle opackie. Istotnym dla barokowej aranżacji przestrzeni kościołów gotyckich, jak również ze względu na program ikonograficzny siedemnastowiecznego i osiemnastowiecznego wystroju kościołów cysterskich jest również powiązanie chóru zakonnego z ołtarzami bocznymi św. Benedykta i Bernarda, które znajdują się po obu stronach kraty w kościele w Henrykowie²⁴. Analogie między chórem zakonnym tego śląskiego kościoła a chórem koro-

²⁰ Tamże, s. 10.

²¹ W niektórych konwentalnych kościołach cysterskich przenoszono w obręb chóru mniszego chór konwersów. Tak np. w początkach XVII w. zmieniono układ gotyckiego chóru zakonnego w konwencie cystersów w Pelplinie. J. Pietrusiński, *Gotyckie stalle w Pelplinie*, „Biuletyn Historii Sztuki” R. 23:1985 nr 1 s. 110–148.

²² K. J. Heyer, *Das barocke Chorgestühl in Schleisen*, Frankfurt am Main 1977 s. 81–127, 128–158, 208, taf. 93–94, 96, 206, 209–211; A. Dobrzeniecki, *Cysterskie stalle zakonne w Henrykowie*, w: *Szlak cystersów w Polsce*, „Wokół księgi henrykowskiej”, Wrocław 1995 s. 67–69.

²³ K. J. Heyer, *Das barocke Chorgestühl*, s. 204–207.

²⁴ A. Dobrzeniecki, *Cysterskie stalle zakonne*, s. 70; Ołtarze św. Benedykta i św. Bernarda były także dostawione od strony zachodniej do stall zakonnych w Kamieńcu (druga połowa XVIII w.). Podobnie jak w Henrykowie i Lubiążu chór zakonny w tym kościele był oddzielony od części świeckiej żelazną kratą. K. J. Heyer, *Das barocke Chorgestühl*, s. 207, 219–220.

nowskim nie kończą się więc na podobnym ustawieniu ramion wschodnich otwierających się ku części prezbiterialnej stallami przorską i opacką, lecz również sięgają programu ikonograficznego wystroju. Zachowane w Koronowie snycerskie obudowy filarów z obrazami przedstawiającymi św. Benedykta i Bernarda były, jak już wspomniano, jeszcze przed drugą wojną światową ustawione na zachodnich krańcach stalli siedziskowych²⁵. Warto dodać, że w Henrykowie w przestrzeni chóru przy kracie znajduje się nagrobek opata Tobiasza Ackermanna († 1722)²⁶, natomiast w Koronowie w posadzkę trzeciego (po transepcie) przęsła nawy głównej była wmontowana płyta epitafijna opata Bernarda — Ignacego Gnińskiego²⁷.

5

Kolejny ważny problem badawczy otwiera pytanie o to, jak zbudowane są stalle koronowskie? Nieznany nam twórca starał się zastosować rozwiązania, które odpowiadałyby zarówno wymogom użytkowemu, jak i estetycznym. Złożoność problematyki projektowej tego typu sprzętów kościelnych niezwykle trafnie ujął André-Jacques Roubo, w swym traktacie o sztuce stolarskiej z 1770 r.: *Stalle spełniają dwojaką funkcję: pozwalają zająć pozycję siedzącą i pozwalają oprzeć się, kiedy jest się w pozycji stojącej. Dlatego jest rzeczą bardzo ważną, by wszystkie części były dostosowane do tych funkcji, tak aby stalle były wygodne, bez względu na sposób, w jaki chce się je użytkować. Forma i wielkość części siedziskowej są więc niezmiennie, ponieważ są one podporządkowane wymiarom człowieka*²⁸. W roz-

²⁵ Zdjęcia archiwalne wykazują, że we wcześniejszym ustawieniu snycerskich obudów filarów obraz z przedstawieniem św. Benedykta był po stronie północnej nawy głównej, a obraz z przedstawieniem św. Bernarda — po stronie południowej (co odpowiada lokalizacji ołtarzy bocznych w kościołach w Henrykowie i Kamieńcu). W Koronowie tak umiejscowione obrazy łączyły się tematycznie z cyklem obrazów Bernarda F. Remeli. Por. E. O k o Ń, *Cykl cysterskich obrazów Bernarda F. Remeli w kościele NMP w Koronowie*, zamieszczony w niniejszym tomie NP s. 321–364.

²⁶ A. D o b r z e n i e c k i, *Cysterskie stalle zakonne*, s. 70.

²⁷ Obecnie płyta epitafijna opata Bernarda — Ignacego Gnińskiego znajduje się w nawie południowej na wysokości prezbiterium.

²⁸ A.–J. R o u b o, *L'art du menuisier. Description des art et métiers faites et approuvés par... l'académie royale des sciences*, Paris 1769–1770 s. 217. Zob. J. K r a w c z y k, *Zasady projektowania i budowy stalli*, s. 372.

ważaniach Roubo punktem wyjścia jest więc dostosowanie stall do pozycji stojącej i siedzącej. Pominięcie problemu projektowania klęczników w tego typu sprzętach jest uzasadnione specyfiką liturgii brewiarzowej, w której pozycję klęczącą przyjmowano tylko chwilowo. Modlitwy w stallach były odmawiane na stojąco jeszcze w okresie wczesnego średniowiecza. Dopiero w początkach XII w. w niektórych klasztorach (np. Cluny, Cîteaux) część braci mogła w chórze zajmować pozycję siedzącą. Wyjątkowa pod tym względem była reguła Hirsau, która już w XI w. dla poszczególnych części liturgii przewidywała pozycję stojącą, siedzącą i klęczącą²⁹. Ta ostatnia pozycja w liturgii brewiarzowej upowszechniła się dopiero po soborze trydenckim, jednakże nie zawsze znajdowało to odzwierciedlenie w programie funkcjonalnym projektowanych stall. W dziewiętnastym i dwudziestym stuleciu natomiast częste są przypadki modyfikowania stall zabytkowych i montowania w nich klęczników. Na takie praktyki narażone były zwłaszcza sprzęty znajdujące się w tych kościołach katedralnych i konwentualnych, które utraciły swoją pierwotną funkcję³⁰. W przypadku pozbawionych klęczników stall koronowskich potrzeba uwzględnienia wtórnych funkcji użytkowych szczęśliwie nie doprowadziła do zniszczenia przedpiersi; jak widać na zdjęciach z okresu międzywojennego przed siedziskami tylnego rzędu stawiano niskie klęczniki wolnostojące.

W związku z powyższym analizę pierwotnych rozwiązań funkcjonalnych stall zachowanych w prezbiterium koronowskiej świątyni można poprowadzić pod kątem oceny dostosowania ich wymiarów użytkowych do odmawiania modlitwy w pozycji stojącej i siedzącej. O wygodzie przebywania w pozycji stojącej decyduje przede wszystkim umiejscowienie i kształt oparcí bocznych. W Koronowie znajdują się one na wysokości 1 m i wprawdzie nie są głęboko profilowane, jednak ich lekko wygięty kształt i zakończenia wolutowe z pewnością przyczyniały się do zwiększenia wygody użytkowania. Stojącym zakonnikom pomocne były oczywiście *misericordie*, których w obecnych, wtórnych siedziskach z drewna sosnowego nie zamontowano. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że wysokość górnej krawędzi podniesionego siedziska (78 cm), odpowiadająca w przybliżeniu po-

²⁹ W. L o o s e, *Die Chorgestühle des Mittelalters*, s. 4–5.

³⁰ Tak m.in. postąpiono z szesnastowiecznymi stallami w katedrze pod wezw. św. Trójcy w Chełmży.

ziomowi nie zachowanych *misericornidii*, jest stosunkowo wysoka³¹. Walory użytkowe tak zaprojektowanych siedzisk dodatkowo musiały obniżyć niska trwałość ich osadzenia w korpusie siedziskowym. Bieguny, które wyprofilowano po bokach siedzisk obracały się w żelaznych obejmach przytwierdzonych do tylnych nóg stojaków tworzących szkielet części siedziskowej. Takie zamocowanie musiało doprowadzić (zwłaszcza przy częstym opieraniu się o *misericornidie*) do stopniowego odkształcenia okuć, co utrudniało, a w skrajnych przypadkach wręcz uniemożliwiało podnoszenie i opuszczanie siedzisk³².

Dla oceny funkcjonalności zaprojektowanych stall równie ważna jest analiza takich wymiarów, jak wysokość siedziska opuszczonego, odległość między osiami oparcia bocznych oraz głębokość siedzisk, gdyż to właśnie one decydują o wygodzie osób w tych sprzętach zasiadających. W stallach koronowskich odległość od podestu do opuszczonego siedziska wynosi ok. 47 cm dla pierwszego rzędu i ok. 55 cm dla rzędu tylnego. Różnice (na korzyść tylnego rzędu) występują także przy porównaniu głębokości siedzisk (wynoszą one odpowiednio 36 i 40 cm), natomiast odległość między osiami oparcia bocznych wynosi dla obu rzędów ok. 71 cm (co wyznacza zarazem szerokość modułu siedziskowego i określa jednolitą artykulację pionową wysokich zapleceków). Wydaje się, że odpowiedzi na pytanie o przyczyny takiego zaprojektowania siedzisk (zbyt wysokie i płytkie) należy szukać m.in. w relacjach przestrzennych między nowożytnym chórem zakonnym a średniowiecznym wnętrzem. Wąska nawa główna (niecałe 10 m) nie pozwalała na zwiększenie głębokości obu segmentów stall piętnastosiedziskowych. Większą głębokość siedzisk dla zakonników

³¹ Porównując wymiary użytkowe stall koronowskich z wymiarami uznanymi ok. siedemdziesiąt lat później przez A.-J. Roubo za optymalne zwracają uwagę liczne rozbieżności. Wysokość oparcia bocznych jest w Koronowie o ok. 5 cm niższa od zalecanej, a poziom pierwotnych *misericornidii* w pozycji siedziska podniesionego sięgał (przy założeniu, że głębokość obecnych siedzisk jest zbliżona do pierwotnych) 78 cm, a więc był aż o 8 cm wyższy od zalecanej w osiemnastowiecznym traktacie. A.-J. R o u b o, *L'art du menuisier. Description des arts et métiers*, s. 217.

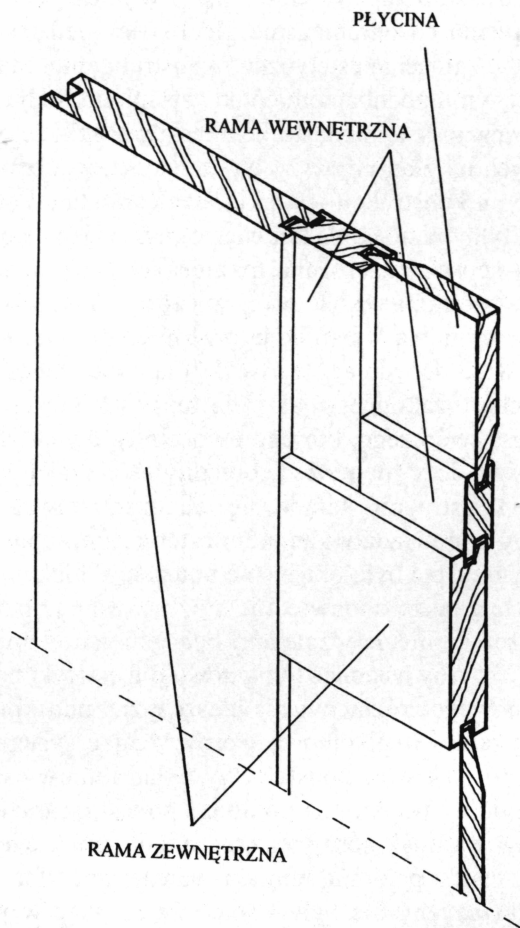
³² Wydaje się, że wybór metalowych obejm (zamiast tradycyjnego osadzenia biegunów siedzisk w gniazdach ścianek wewnętrznych) był podyktowany troską o wytrzymałość graniakowych nóg szkieletu części siedziskowej. Jak widać trwałość zastosowanego rozwiązania również okazała się niezadawalająca, było ono przyczyną stosunkowo szybkiego zniszczenia pierwotnych siedzisk dębowych i późniejszego zastąpienia ich siedziskami z tańszego drewna sosnowego.

zasiadających w górnym rzędzie osiągnięto więc kosztem płytszych siedzisk dolnego rzędu. Natomiast podwyższenie siedzisk górnego rzędu (przy wysokim poziomie pulpity) było najprawdopodobniej podyktowane troską o zapewnienie lepszej widoczności.

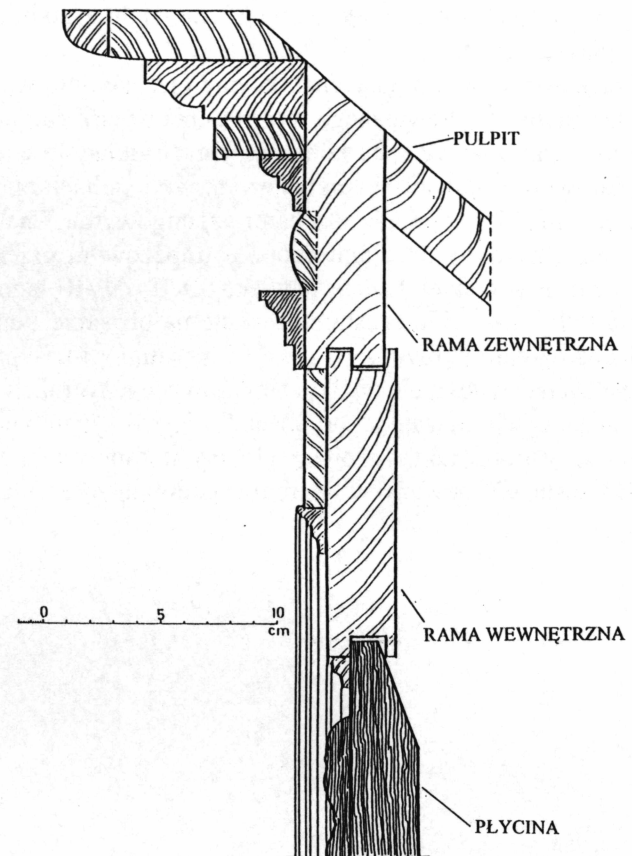
Bez wątpliwości na ograniczenie głębokości siedzisk miały wpływ także przyjęte założenia estetyczne i konstrukcyjne. Starając się sprostać estetycznym upodobaniom epoki zastąpiono tradycyjnie stosowane ścianki wewnętrzne o konstrukcji deskowej szkieletowymi stojakami, w których na plan pierwszy wysunięte są ozdobne tralki. Sztywność tego typu konstrukcji jest m.in. uzależniona od odstępów między przednimi i tylnymi nogami. Tak więc ograniczając głębokość siedzisk w znaczący sposób zwiększano trwałość korpusu siedziskowego³³.

Wybór konstrukcji szkieletowej w części siedziskowej i jej połączenie ze skrzyniową konstrukcją przedpiersi i wysokich zapleceków okazał się więc decydujący zarówno dla ostatecznego wyrazu plastycznego chóru zakonnego jak i dla funkcjonalności stall. O złożoności procesu twórczego, którego owocem są dwurzędowe stalle koronowskie świadczy również zapobiegliwość, z jaką już w fazie projektowania konstrukcji starano się tak ukształtować plastykę tych sprzętów, by odpowiadały kanonom estetycznym epoki. Szczególnie ważne na tym etapie było określenie podziałów funkcjonalnych i konstrukcyjnych, a także odpowiednie zróżnicowanie płaszczyzn pionowych poprzez cofnięcie względem lica jednych elementów i wysunięcie drugich. Aby osiągnąć ten typowy dla estetyki barokowej efekt światłocieniowego zróżnicowania płaszczyzny udoskonalono typową konstrukcję ramowo-płycinową wprowadzając system ram wewnętrznych (il. 6). Tak więc podstawowy układ ramowy w ścianie tworzą: ramiak dolny wsparty na podłodze podestu, ramiaki boczne, nasadzony na nie ramiak górny oraz, osadzone mniej więcej w połowie wysokości ścianki poziome ramiaki wewnętrzne. Tam gdzie zróżnicowanie płaszczyzny nie było konieczne (a więc w polach poniżej oparcia tylnych) zastosowano typową konstrukcję ramowo-płycinową (rama z płyciną połączona złączem pełnowpustowym). Natomiast w

³³ Ważne funkcje konstrukcyjne pełnią w stallach koronowskich oparcia boczne i tylne, które usztywniają szkielet części siedziskowej. Dodatkowe usztywnienie tej szkieletowej części stall osiągnięto poprzez dostawienie jej i powiązanie ze skrzyniowymi przedpiersiami tylnego rzędu. Tyłne nogi szkieletu przytwierdzone są kutymi gwoździami do ramiaków pionowych przedpiersi.

6. Koronowo, kościół pod wezw. Wniebowzięcia NMP, schemat zastosowanych rozwiązań konstrukcyjnych. Udoskonalenie typowej konstrukcji ramowo-płycinowej poprzez wprowadzenie ram wewnętrznych (*grand cadre* i *petit cadre*) pozwoliło na światłocieniowe zróżnicowanie płaszczyzny wysokich zaplecków.

7. Koronowo, kościół pod wezw. Wniebowzięcia NMP, przedni rząd stall w prezbiterium, przekrój przez górną część wysokich zaplecków.

części wysokich zaplecków pola między dużymi ramiakami wypełniono cofniętymi w stosunku do lica ramkami (połączenie wpustowo-wypustowe zdwojone), w których osadzone zostały typowe płyciny ze snycerskimi aplikami. Dzięki zastosowaniu takiej konstrukcji możliwe stało się znaczne poszerzenie ramiaków (w stallach koronowskich mają one już przekroje charakterystyczne dla elementów deskowych) co z kolei usprawniało montaż i ułatwiało kształtowanie większych płaszczyzn³⁴.

Bardzo ciekawe rozwiązania konstrukcyjne (szczególnie ważne z punktu widzenia historii drewnianego wyposażenia wnętrza sakralnych) zastosowano również w węzłach konstrukcyjnych układów wieloramowych. Zarówno w stallach dwurzędowych, jak i stallach opackiej i przeorskiej ramiaki łączone są złączami szpungowymi. Charakteryzują się one zbieżnym kształtem czopa o trapezowym przekroju. Jak wynika z prowadzonych badań, w wieku XVII i XVIII tego typu rozwiązania były niezwykle często stosowane na obszarze Pomorza i Kujaw. Konstrukcja ramowo płycinowa w systemie złącz szpungowych pozwalała na wznoszenie wielkowymiarowych konstrukcji z elementów o stosunkowo niewielkiej grubości. O ciągłości tego typu rozwiązań świadczy m.in. fakt, że ołtarz główny koronowskiego kościoła (1736) został zbudowany w oparciu o podobne założenia konstrukcyjne.

JANUSZ KRAWCZYK

The Cistercian Stalls at Koronowo: Their Structure and Functions

Summary

The monastic stalls discussed in this article are part of the original Baroque furnishings of the post-Cistercian church at Koronowo. Their dating was verified recently by the discovery of a 1796 signature of Grzegorz Baranowski on the picture of St Benedict. The stalls are covered with heavy overlays executed in the 18th century. The aim of that alteration was, probably, to adjust the stalls to the overall aesthetic formula of the newlyreconstructed church interior.

The arrangement of monastic choir of which the stalls are a part was radically altered soon after the Second World War. Our investigations show that the two sections of two-tier fiftenseat stalls now in the presbytery used to occupy the first and second bay of the nave (next to the transept). At the far (western) end the stalls abutted on pillars edged with wood-carvings representing St Benedict and St Bernard. The arrangement at the other (altar) end has not changed. The twin-seat (prioral and abbatial) stalls branched sideways in the transept. The original layout of the Koronowo choir reconstructed in the article evinces numerous analogies with corresponding constructions in Cistercian abbeys in Silesia such as Lubiąż and Henrykowo.

The stalls of the Koronowo church owe their originality not only to the elaborate woodwork decorations but also to the way in which the seats of two-tier stalls were mounted on a sturdy wooden framework. Moreover, the construction of the high backs enabled the 18th century renovators to adapt them for a typically Baroque chiaroscuro.

Translated by A. Branny

³⁴ Umiejętność operowania płytowymi modułami (o konstrukcji deskowej z listwą czołową lub o konstrukcji ramowo płycinowej) wykorzystywano często w budowaniu stall w wieku XVIII. Płytowe moduły zastosowano m.in. w intarsjowanych stallach katedry we Fromborku.